

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО, МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 340.11

Л. І. КАЛЕНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-4729>

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДСТАВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Враховуючи сутність вузького (класичного) та широкого підходів до розуміння необхідних підстав юридичної відповідальності, до них віднесено фактичну, нормативно-правову, процесуальну підстави. Проведено загальнотеоретичну характеристику виокремлених підстав юридичної відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, фактична підстава юридичної відповідальності, нормативно-правова підстава юридичної відповідальності, процесуальна підстава юридичної відповідальності, підстави юридичної відповідальності.

Kalenichenko, L.I. (2016), "General theoretical characteristics of the grounds of legal liability" ["Zahalnoteoretychna kharakterystyka pidstav yurydychnoi vidpovidalnosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 4, pp. 20–24.

Постановка проблеми. Проблема визначення необхідних підстав юридичної відповідальності є однією з актуальних у теорії юридичної відповідальності зокрема та теорії держави та права взагалі. В юридичній науковій літературі підстави юридичної відповідальності традиційно визначають як сукупність обставин (умов), за наявності яких юридична відповідальність стає можливою. Саме від чіткості та конкретики визначення підстав юридичної відповідальності на законодавчому рівні певною мірою залежать ефективність і результативність юридичної відповідальності як гарантії реалізації права, забезпечення режиму законності та правопорядку в державі й суспільстві.

Стан дослідження. Сутність, природу, зміст і види юридичної відповідальності досліджували такі учені, як Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова, Н. А. Берлач, В. І. Борисова, І. Л. Бородин, В. К. Гришук, В. А. Гуменюк, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, А. Ф. Мота, Н. М. Оніщенко, Ю. А. Пономаренко, С. Н. Приступа, І. А. Сердюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. В. Ткаченко, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін. Підстави юридичної відповідальності були предметом спеціальних загальнотеоретичних наукових досліджень М. В. Вітрука, Н. М. Оніщенко, М. Д. Шиндяпіної, Є. О. Цишковського та ін.

Метою цієї статті є виокремити види підстав юридичної відповідальності та провести їх загальнотеоретичну характеристику.

Виклад основного матеріалу. В юридичній науковій і навчальній загальнотеоретичній літературі немає єдності в поглядах стосовно необхідних підстав юридичної відповідальності. Різноманіття існуючих точок зору можна розділити на вузький (класичний) та широкий підходи.

На думку прихильників вузького (класичного) підходу (В. В. Оксамитний, В. С. Петров, Л. С. Явич, В. М. Хропанюк та ін.), для виникнення та притягнення до юридичної відповідальності необхідна лише фактична підстава. Однак прихильники другого (широкого) підходу (М. В. Вітрук, І. О. Кузьмін, Л. О. Макаренко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, Т. І. Тарахонич, М. Д. Шиндяпіна та ін.) виокремлюють фактичну та юридичну або фактичну, юридичну й процесуальну підстави відповідальності.

Звернімо увагу на те, що обидва підходи є близькими за сутністю та змістом. Прихильники вузького (класичного) підходу зміст фактичної підстави юридичної відповідальності пов'язують із тріадою її складових (фактичною, юридичною, процесуальною), які прихильники широкого підходу виокремлюють нарізно.

Спираючись на те, що, з одного боку, юридична та процесуальна підстави є складовими фактичної підстави юридичної відповідальності

у вузькому підході до їх розуміння, а з іншого – юридична (нормативно-правова, нормативна, правова) і процесуальна підстави є окремими самостійними підставами юридичної відповідальності за широкого підходу, на наш погляд, слід окремо охарактеризувати фактичну, юридичну (нормативно-правову, нормативну, правову) та процесуальну підстави юридичної відповідальності.

На думку М. В. Вітрука, фактичною підставою юридичної відповідальності є вчинення правопорушення, склад якого передбачений законом [1, с. 185]. М. Д. Шиндяпіна під фактичною підставою розуміє вчинення правопорушення, а в деяких випадках об'єктивно протиправного діяння [2, с. 90]. Однак, як вважає І. О. Кузьмін, фактична підстава юридичної відповідальності являє собою конкретне протиправне діяння фізичної чи юридичної особи (юридичний факт) [3, с. 8].

У цьому контексті звернімо увагу на те, що в цивільному праві одним із дискусійних питань цивільно-правової відповідальності є питання її підстав. У сучасній науковій цивілістичній літературі деякі вчені стверджують, що єдиною підставою для цивільної відповідальності є не правопорушення (ця теорія досить довгий час була домінуючою), а порушення суб'єктивних прав [4, с. 569; 5; 6; 7, с. 126].

Враховуючи зазначене та беручи до уваги зміст викладених дефініцій фактичної підстави юридичної відповідальності, вважаємо за доцільне розширити зміст фактичної підстави юридичної відповідальності таким елементом, як порушення суб'єктивних прав. Таким чином, вважаємо справедливим *фактичною підставою юридичної відповідальності* визнати або *порушення суб'єктивних прав, або скоєння правопорушення, або об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом, договором випадках)*.

Аналіз чинного законодавства конституційної, кримінальної, адміністративної, цивільної галузей права дає підстави стверджувати, що традиційно фактичною підставою юридичної (конституційно-правової, кримінально-правової, адміністративно-правової, цивільно-правової) відповідальності є вчинення правопорушення. Однак у межах реалізації норм цивільного законодавства фактичною підставою юридичної (цивільно-правової) відповідальності є як скоєння правопорушення, так і порушення суб'єктивних прав чи об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом, договором випадках).

Для реалізації юридичної відповідальності лише вчинення правопорушення (порушення суб'єктивних прав, в окремих передбачених

законом, договором випадках вчинення об'єктивно протиправного діяння) замало, необхідні юридична (нормативно-правова, нормативна, правова) та процесуальна її підстави.

Деякі вчені визначають юридичну підставу відповідальності як «правові норми, які містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення, а також перелік санкцій, що можуть застосовуватися до правопорушника» [8, с. 256]. Інші дослідники «закріплені нормами законодавчого акта склад правопорушення, відповідні види і заходи юридичної відповідальності та інші умови, які необхідні для практичної їх реалізації (уповноваженні суб'єкти застосування заходів юридичної відповідальності, необхідні процедури тощо)» визнають нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності [1, с. 184].

Існує також точка зору, згідно з якою «наявність норми права, котра передбачає можливість покладання відповідальності», являє собою нормативну підставу юридичної відповідальності [9, с. 403].

Деякі вчені стверджують, що *норми матеріального права*, які описують склад правопорушення (наприклад, норми Кримінального кодексу України), є *правовими підставами юридичної відповідальності* [10, с. 267].

З огляду на зазначене вважаємо за необхідне звернути увагу, що, *використовуючи терміни «юридична підстава», «нормативно-правова підстава», «нормативна підстава», «правова підстава», вчені-правознавці в їх дефініції вкладають один і той самий зміст – правові норми (норми права)*, які містять необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки, що кваліфікується як правопорушення (замість такого формулювання деякі вчені використовують дефініцію «склад правопорушення»), а також *перелік санкцій*, що можуть застосовуватися до правопорушника.

У цьому контексті, на наш погляд, слід звернути окрему увагу на те, що поняття «юридична підстава» є ширшим за змістом, ніж поняття «правова підстава», «нормативно-правова підстава», «нормативна підстава». Складовими юридичної підстави є нормативна (нормативно-правова, правова) та процесуальна підстави. У зв'язку з цим, а також виходячи із сучасного розуміння позитивізму та природно-правової концепції праворозуміння, у цій науковій статті ми будемо використовувати термін «нормативно-правова підстава юридичної відповідальності».

В юридичній загальнотеоретичній та галузевій науковій літературі вчені неодноразово

звертали увагу на взаємозв'язок і відповідність фактичної та нормативно-правової підстави юридичної відповідальності. Так, наприклад, А. М. Шульга зазначає, що «фактично здійснене протиправне діяння повинне мати всю сукупність ознак, передбачених (охоплюваних) категорією “склад правопорушення”» [9, с. 404]. На думку вченого, конкретному факту правопорушення має відповідати певна конкретна норма права. У фактично вчиненому правопорушенні повинні бути всі об'єктивні та суб'єктивні ознаки, що передбачені нормою права та створюють необхідні юридичні підстави для визнання цього діяння правопорушенням.

Російська дослідниця М. Д. Шиндяпіна відзначає, що для реалізації юридичної відповідальності потрібні не лише фактична її підстава, а й «юридичне визнання вчиненого діяння правопорушенням» [2, с. 105–106]. Тобто йдеться про юридичну підставу юридичної відповідальності, якою вона визнає склад правопорушення [2, с. 106]. Враховуючи зазначене, маємо підстави відмітити, що М. Д. Шиндяпіна звертає увагу на відповідність фактичної підстави юридичної відповідальності (вчинення діяння) нормативно-правовій підставі (складу правопорушення, який закріплений нормою права).

М. В. Вітрук зазначає, що безпосередньою підставою, яка є водночас нормативно-правовою та фактичною підставою юридичної відповідальності, є «факт вчинення правопорушення у повній відповідності з його складом, передбаченим законом» [1, с. 185]. Інакше кажучи у своїй єдності фактична та нормативно-правова підстави становлять безпосередню підставу юридичної відповідальності. При цьому вчений звертає увагу на те, що фактично вчинене протиправне діяння своїми ознаками повинно в повному обсязі відповідати закріпленому нормою права складу правопорушення.

Виходячи з викладеного, маємо підстави констатувати, що для того, щоб юридична відповідальність була можливою, в ознаках вчиненого протиправного діяння мають міститися ознаки складу правопорушення, закріпленого тією чи іншою статтею нормативно-правового акта. Тобто скоєння правопорушення (наявність складу правопорушення у протиправних діях або бездіяльності, фактична підстава), та наявність норми права, що прямо передбачає склад правопорушення (нормативно-правова підстава), є обставинами, які роблять юридичну відповідальність можливою.

Проте вчинення правопорушення є не єдиним різновидом фактичної підстави юридичної відповідальності. Фактичною підставою юри-

дичної (цивільно-правової) відповідальності є як вчинення правопорушення, так і порушення суб'єктивних прав чи об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом, договором випадках). У зв'язку з цим вважаємо за необхідне визначити, що є нормативно-правовими підставами зазначених фактичних підстав юридичної (цивільно-правової) відповідальності.

Беручи до уваги те, що в цивільному праві є законний і договірний режими цивільно-правової відповідальності [11, с. 205], нормативно-правовою підставою такої фактичної підстави юридичної (цивільно-правової) відповідальності, як порушення суб'єктивних прав, на наш погляд, справедливо визнати норму закону чи договору. Інакше кажучи, нормативно-правовою підставою цивільно-правової відповідальності за порушення суб'єктивних прав є відповідна норма права.

Що стосується об'єктивно протиправного діяння, то воно є фактичною підставою юридичної (цивільно-правової) відповідальності лише у визначених законом, договором випадках. Тобто нормативно-правовою підставою юридичної (цивільно-правової) відповідальності у випадку об'єктивно протиправного діяння є відповідна норма права, виражена у статті нормативно-правового акта та/або цивільно-правового договору.

З огляду на вид і зміст нормативно-правових підстав складу правопорушення, порушення суб'єктивних прав, об'єктивно протиправного діяння, на нашу думку, під нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності слід розуміти наявність правової норми (правових норм), що передбачає покладання (притягнення) до юридичної відповідальності.

Одночасно з фактичною підставою однією зі складових юридичної підстави є процесуальна підстава. Аналіз юридичної літератури дає можливість стверджувати, що під процесуальною підставою вчені, як правило, розуміють правозастосовний (процесуальний) акт, «рішення компетентного органу, яке накладає юридичну відповідальність» [12, с. 480]; рішення компетентного органу, «яке визначає вид і міру відповідальності, конкретизує загальні вимоги норми, що передбачає застосування санкцій до суб'єкта правопорушення» [9, с. 404].

Ми повністю підтримуємо класичну точку зору щодо процесуальної підстави юридичної відповідальності та вважаємо, що саме правозастосовний акт, у якому міститься рішення стосовно конкретної справи, індивідуалізує юридичну відповідальність, створює умови для реалізації абстрактних норм стосовно

конкретних життєвих обставин. Інакше кажучи, «конкретизація та індивідуалізація юридичної відповідальності виникають на підставі акта застосування юридичної відповідальності, в якому на підставі принципу індивідуалізації визначають межі негативних наслідків, яких повинен зазнати правопорушник» [13, с. 156]. «Акт застосування юридичної санкції є актом конкретизації юридичної відповідальності» [14, с. 94].

Звернімо окрему увагу на те, що правозастосовний акт як рішення компетентного органу, яким покладається юридична відповідальність, визначається її вид і міра, становить собою процесуальну підставу у випадку скоєння правопорушення як фактичної підстави за умови порушення суб'єктивних прав та об'єктивно протиправного діяння (у передбачених законом, договором випадках) як фактичних підстав юридичної відповідальності.

Таким чином, традиційно процесуальною підставою юридичної відповідальності, незалежно від виду фактичної підстави (порушення суб'єктивних прав, скоєння правопорушення, об'єктивно протиправне діяння, у передбачених законом, договором випадках), є правозастосовний акт. Проте існують винятки, які підтверджують загальні правила. Так, реалізація норм приватного та міжнародного права в окремих випадках передбачає можливість зазнання правопорушником юридичної відповідальності в добровільній формі [14, с. 94]. Наприклад, у випадку порушення умов цивільно-

правового договору сторона, яка зобов'язана відшкодувати шкоду та сплатити неустойку, може зробити це самостійно, у такому разі причин для звернення кредитора до компетентного органу (суду) немає. Тобто у випадку добровільного відшкодування завданої шкоди та сплати неустойки у кредитора відсутня необхідність звертатися до компетентного органу з метою вирішення справи по суті та винесення правозастосовного рішення. За таких умов юридична відповідальність реалізується без наявності процесуальної підстави.

З огляду на зазначене, вважаємо за доцільне відмітити, що у випадку добровільної реалізації юридичної відповідальності процесуальна підстава останньої відсутня.

Отже, на підставі викладеного можемо зробити такі **висновки**.

Фактичною підставою юридичної відповідальності є наявність факту порушення суб'єктивних прав, правопорушення, об'єктивно протиправного діяння (у визначених законом, договором випадках).

Нормативно-правовою підставою юридичної відповідальності є наявність правової норми (правових норм), що передбачає покладання (притягнення) до юридичної відповідальності.

Процесуальною підставою юридичної відповідальності є правозастосовний акт, у якому міститься рішення стосовно конкретної справи та який індивідуалізує юридичну відповідальність, створює умови для реалізації абстрактних норм стосовно конкретних життєвих обставин.

Список бібліографічних посилань

1. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с.
2. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 1996. 210 с.
3. Кузьмин И. А. Основания возникновения юридической ответственности как общетеоретическая проблема: подходы и суждения. *Сибирский юридический вестник*. 2012. № 4 (59). С. 3–10.
4. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: общие положения. М.: Статут, 1997. 682 с.
5. Примак В. Нормативний вимір цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 46–54.
6. Сібільов М. М. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України. *Вісник Академії правових наук*. 2004. № 2 (37). С. 80–88.
7. Відповідальність у приватному праві: монографія/І. Безклубий, Н. Кузнецова, Р. Майданик та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 416 с.
8. Теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. ВНЗ/О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
9. Теорія держави і права: навч. посіб./А. М. Шульга, Л. В. Новікова, В. І. Сідоров та ін.; за ред. А. М. Шульги. Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2014. 464 с.
10. Теорія держави і права: навч. посіб./С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Академія, 2013. 348 с.
11. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с.
13. Лучков В. В. Юридическая ответственность в механизме правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2005. 211 с.
14. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1985. 120 с.

Надійшла до редколегії 10.11.2016

**КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
ОСНОВАНИЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ**

Опираясь на сущность узкого (классического) и широкого подходов к пониманию необходимых оснований юридической ответственности, к их числу отнесено фактическое, нормативно-правовое, процессуальное основание. Проведена общетеоретическая характеристика выделенных оснований юридической ответственности.

Ключевые слова: ответственность, юридическая ответственность, фактическое основание юридической ответственности, нормативно-правовое основание юридической ответственности, процессуальное основание юридической ответственности, основания юридической ответственности.

**KALENICHENKO L. I. GENERAL THEORETICAL CHARACTERISTICS
OF THE GROUNDS OF LEGAL LIABILITY**

Considering the essence of the narrow (classical) and broad approaches to understanding the necessary grounds for legal liability, they include factual, regulatory, procedural grounds. General theoretical characteristics of the allocated grounds of legal liability have been provided.

It has been established that the actual basis of legal liability is the fact of violation of subjective rights, offenses, objectively wrongful act (in cases defined by the law, contract). Regulatory basis of legal liability is the existence of a legal norm (legal norms), which involves assignment (bringing) to legal liability. Procedural basis of legal liability is an enforcement act containing a decision on a particular case that individualizes legal liability, creates conditions for the realization of abstract norms regarding specific circumstances.

Keywords: liability, legal liability, the actual basis of legal liability, regulatory basis of legal liability, procedural grounds of legal liability, grounds of legal liability.
